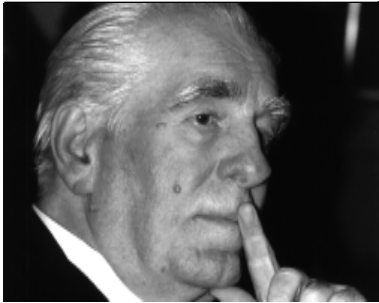

Ніл Гілевіч

...калі будзе суджана — назвы маім песням
дасьць народ, мой, беларускі народ, —
мне самому пра гэта турбавацца ня трэба...

«Пры крыніцах гаючае вады»

Вялікі беларус-крывіч

У пачатку XX-га стагоддзя ў беларускую літаратуру і мастацтва, навуку і асьвету прыйшла — амаль адначасова — цэлая кагорта магутных творцаў і абаронцаў роднага слова, волатаў нацыянальнага духу, апосталаў культурнага і дзяржаўнага адраджэньня Краіны. Натуральна задацца пытаньнем: адкуль раптам узьліся і чаму адразу ж такой сапраўды магутнай кагортай? Адказ на гэтае пытаньне ёсьць. Рэч у тым, што надта ж доўга, неміласэрна доўга ў нетрах народу, у генах пакаленьняў накаплівалася творчая энергія. Таму яна і выбухнула нарэшце з небывалай сілай. Таму і забуяла імгненна нашае краснае пісьменства такім дзівосным цвіетам — як імгненна зацвітае пасля аднае цёплае ночы сад або кветнік. У каго, у якога народа быў такі бурны пачатак адраджэньня нацыянальнай літаратуры — каб адразу ж столькі вялікіх імёнаў, столькі яркіх зьнічоў-сьветацаў?

У ліку тых волатаў – пісьменьнік і навуковец Вацлаў Ла-

стоўскі, будучы правадзейны член Беларускай Акадэміі Навук, яе неадменны сакратар. Да самага апошняга часу неацэнная творчая спадчына Ластоўскага заставалася схаванай ад народу, а яго імя калі і ўспаміналася — дык толькі як пракляцце, як нейкі знак злабы і варожасці, які трэба адрынуць, абмінуць, абсыці бокам, а калі ўжо гэта немагчыма — дык зьняважыць, абразіць, спілюндыць. Яго чалавечы і пісьменьніцкі лёс ёсьць яркім уасабленьнем трагічнага лёсу Беларусі. Зрэшты, хіба толькі яго?

Сёння, можа, мы яшчэ і не гатовы па-сапраўднаму дасьведчана гаварыць аб яго літаратурнай і навуковай творчасці, як і аб яго грамадска-патрыятычнай чыннасці. Бо, па-першае, яго творчая спадчына вельмі маштабная, па-другое — шматгранная і рознажанравая, па-трэцяе — няпростая ў філасофска-эстэтычных адносінах. Не адналінейна простым быў і яго шлях служэньня Бацькаўшчыне ў якасьці палітычна-дзяржаўнага дзеяча — шлях, акрылены мроямі пра свабодную, дэмакратычную, незалежную Беларусь.

Часта думаю: як было яму жыць і дыхаць, калі на яго вачах такое тварылася. Як магло вытрываць яго збалелае сэрца, калі зноў і зноў рэжуць па жывому яго Беларусь, яго заповітную Крывію. Крояць-перакрываюць межы яго любай Бацькаўшчыны, распараджаюцца ёю як хочучы, аб'ядноўваюць і раз'ядноўваюць, то ўтвараюць БССР, то праз паўтары месяцы — нейкую хімеру Літ-Бел, бяз Віцебшчыны, Магілёўшчыны, Гомельшчыны, то Летуве аддаюць амаль усю Віленшчыну і Гарадзеншчыну, а нарэшце — аддаюць Польшчы палавіну Краіны, пакінуўшы ў складзе БССР шэсьць павеатаў Менскай губерні з адной дзясятай насельніцтва Беларусі.

Часта думаю: чаму ён, Ластоўскі, і яны (М.Гарэцкі, А.Цьвікевіч, Ф.Аляхновіч, Б.Тарашкевіч і інш.) паверылі большавіцкім уладам і вярнуліся ў Беларусь, дакладней — пераехалі ў БССР? Па-першае, гэта былі сумленныя, культурныя, інтэлігентныя людзі, для іх нешта значыла «слова гонару», якое ім дала большавіцкая ўлада: прыязджайце, працуйце, не зачэпім. Ня так лёгка было падумаць, што маеш справу з дзікунамі, з палітычнымі махлярамі, прайдзісьветамі, бандытамі. Па-другое, і гэта галоўнае, яны купіліся тымі посьпехамі нацыянальнага адраджэньня Беларусі, якія сапраўды мелі месца ў сярэдзіне 1920-х гадоў. Бачылі рэчаіснасьць і былі перакананыя, што гэта не падман. Усё гэта праўда: і тысячы беларускіх школаў, і беларускія педтэхнікумы, беларускі ўніверсітэт, Інстытут беларускай культуры, беларускія кнігі, часопісы і газеты, беларускія літаратурныя арганізацыі, беларускія драматычныя тэатры (Першы і Другі), беларуская мова ўва ўсіх дзяржаўных установах, нават у Арміі, і многае-многае іншае. Асабліва важкім аргументам, каб паверыць большавікам, было вяртаньне ў склад БССР Віцебшчыны (1924) і Гомельшчыны (1926). Зрэшты, у Савецкай Беларусі жылі і працавалі Янка Купала, Якуб Колас, Язэп Лёсік, Усевалад Ігнатоўскі... Вось і хацелася ім, вельмі хацелася далучыцца да вялікай працы будаўнікоў новай, вольнай Беларусі. І яны далучыліся... У 1930-м годзе, першым годзе масавага пагрому беларускага «нацыяналізму», ужо ніхто б з іх і не падумаў бы перабірацца з эміграцыі ў Менск.

Колькі разоў ні разгорнеш «Гісторыю Беларускай (Крыўскай) кнігі» Ластоўскага — столькі разоў нямееш перад веліччу гэтага яго навукова-літаратурнага і грамадзянскага подзьвігу. А яго арыгінальная, наватарская паэзія і такая ж самабытная проза! А яго «Расійска-Крыўскі (Беларускі) слоўнік»! Якая ж была моц творчага гарэньня, каб за няпоўных дваццаць гадоў столькі зрабіць! Ды гэтай працы ягонай хапіла б на дзесяцярэх! Таму — і тытан, таму — і волат духу. Што можна зрабіць-здзейсніць, калі таленавіты творца апантаны ідэяй Вольнай Бацькаўшчыны, акрылены верай, што збудзецца ягоная мара, здзейсніцца мара яго народу!

Дарэчы, наконт Крывіі. Трагічны недагляд Госпада Бога (даруй, Госпадзе!). Трагічная памылка лёсу. Ужо ж было абазначана — і Янам Чачотам, і Адамам

Міцкевічам (яшчэ ў 30-х гадах мінулага стагоддзя), што мы — крывічы і нашая мова — крывіцкая. На вялікі жаль, мела ў нашай гісторыі месца і трагічная недадуманасць нашых вялікіх пачынальнікаў. Асабліва, пасля Францішка Багушэвіча, пасля яго знакамітай «Прадмовы», калі працэс замацавання тэрмінаў «Беларусь» і «беларускі» стаў незваротным.

Цікава прасачыць разважаны на гэтую тэму самога Вацлава Ластоўскага. У прадмове да «Слоўніка» ён піша: «Назваў я гэты слоўнік «Расійска-Крывіцкім, бо як гісторыя сведчыць, нашае запраўднае племянное і нацыянальнае найменне ёсць Крывічы. Зьмены імён народаў цесна звязаны з гістарычнымі рэвалюцыямі, перажыванымі народамі. У нашым гістарычным жыцці напрацягу тысячагоддзя было некалькі такіх рэвалюцый, якія складаюць перыёды нашай гісторыі». Ластоўскі вылучае чатыры такія перыяды. Першы перыяд пачаўся з рэвалюцыйнай замены нашай старой праславянскай веры хрысціянствам, і трываў ён, пад назвай Кіеўска-Рускі, ад X да XIII стагоддзя. Другі перыяд пачаўся ў XIII стагоддзі, калі старую крывіцка-рускую дынастыю замяніла дынастыя літоўская, і трываў ён да канца XVIII стагоддзя, мы ў ім фігуравалі пад найменнем Літва-Русь. «Дзяржаўна — Літва, па веравызнанню — Русь». Трэці перыяд пачаўся ад уніі з Польшчай у 1386 годзе і быў перарваны толькі падзелам Рэчы Паспалітай. Гэты перыяд «кіраваўся да ператварэння нашага народу ў палякаў» і можа быць названы Літоўска-Польскім. «Прыходзіць урэшце расійскае панаванне, і наступнае чацвёрты перыяд расійска-беларускі. Гэты перыяд замацаваў яшчэ адно найменне — Беларусь». Далейшыя разважаны аўтара прадмовы дазволу сабе працытаваць больш поўна, — мне думаецца, яны заслугоўваюць гэтага.

«Цяперашняе нацыянальнае адраджэнне нашае пачалося не са старых абсохлых галінаў, а з каранёў народных.

Пачалося і будзеца не дынастыяй, не рэлігіяй, ня шляхтай, а самім крывіцкім народам.

І дзеля гэтага, шануючы перажытую гісторыю, не выракаючыся культурных здабыткаў, прыдбаных у нашу нацыянальную скарбніцу пад найменнем «Русь», «Літва», ці іншым якім, мы, хочучы быць самаістым славянскім народам, выносім з гісторыі нашай і з нашага народу на сьвет прастарае племянное і нацыянальнае сваё найменне — Крывічы.

Мы Крывічы па крыві, па роду племені...

Мы Крывічы, а ня Русь Літоўская, Варажская ці Маскоўская, Белая ці Чорная; мы асобны славянскі народ, не правінцыянальная чысь адмена.

Мы Крывічы, славянскае асобнае племя, са сваёй асобнай мовай, гісторыяй, народнымі характарам, звычаямі і абычаямі; племя, якое тысячы з лішнім лет засяляе сваю крывічанскую зямлю.

Мы Крывічы, гэта знача, што мы па доўгім, цяжкім сьне прабуджаемся вольнымі душой, як вольнымі пачувалі сябе нашы прашчтуры на вечы старэтных.

Наша мінуўшчына, гэта блуканьне па раздарожжах і муках, а мы цяпер ізноў пры крыніцах гаючае і жывучае вады, пры сваім народзе Крывічанскім, і, разам з ім, адбудовываемо вольную Крывію!»

Ня ведаю, наколькі ўвесь гэты крывічанскі патрыятызм Ластоўскага быў і тады (1924) і ёсць цяпер, сёння — рацыянальны і перспектыўны. Ня ведаю. А чаму з такім хваляваньнем чытаю і перачытваю гэтыя радкі? Чаму? Прыкідвацца, што ня ведаю, не магу. Ведаю. Так ведаю, што аж сэрца ад болю сьціскаецца...

Адзін з мудрых урокаў Ластоўскага: вывучаць мову, літаратуру, мастацтва трэба толькі ў адзінстве з вивучэннем гісторыі Беларусі — вялікай, тысячагадовай гісторыі. Калі ў літаратуру і навуку ўваходзіў ён — тады яшчэ не было дзяржаўнага прадпісаньня і для навукоўцаў, і для пісьменьнікаў, і для ўсяго народу, што гісторыя Беларусі пачалася з лістапада 1917-га году.

111

Дзесьці ў сярэдзіне 1960-х гадоў мой добры знаёмы яшчэ з часоў студэнцтва Мікола Васілеўскі прынёс мне ў падарунак велічэзны том і сказаў: «Ты такую кнігу павінен мець.» Гэта была «Гісторыя Беларускай (Крыўскай) кнігі» В.Ластоўскага. Васілеўскі тады працаваў у Беларускай Дзяржаўнай бібліятэцы і прывёз з Вільні, па яго словах, каля дзясятка паасобнікаў кнігі Ластоўскага, — адзін з іх дастаўся мне. І да гэтага часу я бясконца ўдзячны сябру Міколу за той падарунак. На вялікі жаль, самога яго ўжо няма. Праз тры гады пасля пасьпяховага абароны доктарскай ён пайшоў у лепшы сьвет. Гэта была цяжкая страта для беларускага мовазнаўства. Здымаю з паліцы том і кожны раз думаю: але ж ведаў Мікалай Сямёнавіч, каго ня проста ўзрадуе, а ў поўным сэнсе слова ашчаслівіць такі падарунак, каму ён вельмі-вельмі патрэбен. Патрэбен — каб ня толькі чытаць-перачытваць, але і каб чуцца мацней прывязаным да справы, да ідэі, дзеля якой Вацлаў Юсьцінавіч выканаў гэту гіганцкую працу. Кожны раз, калі я пяшчотна праводжу далоньню па вокладцы кнігі, па сэрцы мне праходзіць цёплая гаючая хваля ўдзячнасьці лёсу: я — вучань і спадкаемца Вялікага Крывіча.

1993

З тых, хто быў надоўга замоўк

Аркадзь Моркаўка... За апошнія гады я неаднойчы зьвяртаўся ў памяці да вобразу гэтага паэта, да яго творчага і чалавечага лёсу. І ня толькі таму, што ў друку зьяўляліся яго не вядомыя раней чытачам творы, як, напрыклад, апублікаваныя гады два таму паэмы «Пачатак вайны» і «Разважаньні пра зоры, сумленьне і іншыя цьмяныя рэчы, непатрэбныя ў жыцьці». Часьцей я згадаў яго імя, перабіраючы ў думках старонкі лёсу ўсёй нашай беларускай літаратуры ўвогуле, шукаючы адказу на пытаньне: дык што ж гэта за лёс і што за шлях — і літаратуры нашай, і нашай мовы, і культуры, скажам шырэй — нашай нацыі, народу нашага? І вось у такім кантэксьце вельмі цікава і павучальна зьявіўся да лёсу і творчасці Аркадзя Моркаўкі — таленавітага, самабытнага паэта 1920-х (1930-я — апусьцім!) — 1940-х гадоў. Чаму 1930-я апусьцім? Таму што з 1931-га па 1941-ы ён не напісаў ніводнага верша. Ва ўсякім разе — іх няма, калі нават што і пісалася. Ні радка няма. І дачка паэта Ларыса Аркадзеўна сьведчыць: «Ня ведаю, ці пісаў ён у трыццатыя гады. Бацька і маці пра тое маўчалі. Школьніцай я ведала, што мой тата інжынер, і была здзіўленая, калі аднойчы выпадкова сярод кніг знайшла невялікую кніжку, на вокладцы якой клубіўся шараваты дым: Аркадзь Моркаўка, «Дым жыцьця». Гэтая кніжка «больш за два дзесяцігодзі знаходзілася ў спецфондзе і толькі ў 1956 годзе, пасля сьмерці бацькі, атрымала вызваленьне». У спецфондзе — гэта значыць была забароненая, рэпрэсаваная. Амаль унікальны выпадак: паэт, аўтар, не рэпрэсаваны на волі, жыве і працуе, а яго кніга — рэпрэсаваная, забароненая. Праўда, паэт працуе, але — інжынерам, літаратурай не займаецца. Літаратуру пакінуў. Як пісаў іншы паэт, яго сучасьнік, стаў «на горло собственной песне».

А якая ж была ягоная песня, прасьпяваная ў яшчэ маладыя гады? Якія вершы ўвайшлі ў яго адзіны прыжыцьцёвы зборнік «Дым жыцьця» (1928)? Давайце адгорнем тыя старонкі і пачытаем. Паглядзім, напрыклад, што сказаў малады паэт пра наш беларускі народ. Так, так, пра народ.

Нашы песьні быццам жыта хвалі,
Што калыша ўлетку вецер кожны год.
Мы ніколі яму жыцьцю не капалі,
Бо ўрадзіўся гэтакім ціхі наш народ.

Ціхі — у сэнсе добры, памяркоўны народ, які хоча жыць дабрынёю, чуласьцю, спагадай і нікому ня хоча капаць яму. І мы, беларусы, ніколі яму жыцьцю, яму добрым людзям не капалі, цанілі і шанавалі жыцьцё чалавечае, цанілі братэрства, сяброўства, любоў. Гэтым поўніцца і душа маладога паэта. І як жа хораша, якімі цудоўнымі радкамі ён выказвае гэтую сваю сьвятлістую радасьць! Напрыклад, у вершы, прысьвечаным сябру Я.М-чу (напэўна, Язэпу Мазуркевічу, досыць вядомаму тады паэту-маладнякоўцу):

Стукні ў дзьверы, ціха стукні ў дзьверы,
І табе, як сонцу, буду рад,
Бо з маленства ў шчырасьць сэрца верыў,
Мой таварыш, брат.

Чалавек, які радуецца сябру, як сонцу, — гэта вельмі чалавечны чалавек. Вершыць у шчырасьць сэрца — гэта так важна, так важна! І якое гэта шчасьце — мець каму сказаць: стукні ў дзьверы, ціха стукні ў дзьверы...

На літаратурных сустрэчах юныя чытачы, школьнікі, часта пытаюць: а што такое паэзія, у чым яе існасьць? Як адрозніць паэзію ад непэзіі? Лепш за ўсё ў такім разе падаць узоры выкрышталізавана-чыстай паэзіі — і ў каго ёсьць чужыцё слова і музыкі, красы і гоства, той і атрымае адказ, і зразумее, і шчасьліва ўсьміхнецца: вось яна!

Срэбнай казкай сад у сьнежні стыне,
Дрэвы шэпчуць у глыбокім сьне.
Грузка шэрань лапамі сваімі
Зьвісла ў сьнег.

Кволым шклом абложаны галінкі, —
У палях закутыя вятры...
Сны пра сонца, пра снапы, дажынкi,
Вецер, вецер, не сатры!

Асобнага слова заслугоўвае ў паэзіі Моркаўкі лірыка каханьня. Прыгожыя, сьветлыя вершы, і сумныя, вядома, і заўсёды сур'ёзныя. Помню, калісьці, прачытаны ўпершыню, мяне вельмі ўразіў радок: «Будуць птушкі вострыя ляцець». Знайшоў і перачытаў гэты верш («Загарыцца сэрца»). Думаю што яго па справядлівасьці можна ўставіць у сусьветную анталогію лірыкі гэтае вечнае тэмы.

Загарыцца сэрца... што ж! дрыжы і бойся,
Гавары сустрэча не ў пару.
Гавары: што косаў залатая восень
Знае прысак пешчаў блізкіх рук.
Гэта толькі словы, гэта кажуць вусны,
А на сэрцы граюць самаграі-гусьлі.

Між агнёў дзівосных ў крышталёвым садзе
Ты міжвольна пойдзеш, быццам цень.
Ліст на сьлед нябачны будзе сонна падаць,
Будуць птушкі вострыя ляцець.
І празрыстым звонам будзе зваць крыніца, —
Гэта край ружовы будзе сэрцу сьніцца.

З нечуваным болем гэты край пакінеш,
Абвіешся лёгкім пылам зор
І растанеш песьняй там, дзе месяц сіні
Патануў за гнуткаю лазой.
І застынуць словы. І замоўкнуць вусны.
І парвуцца ў сэрцы самаграі-гусьлі.

Яшчэ тады ж, у маладосьці, Аркадзь Моркаўка ўпэўнена заявіў пра сябе як

паэт-мысльяр, аўтар моцных вершаў філасофскага кшталту. Гэта — рэдкая якасць. Добрых паэтаў шмат, але паэтаў, якія сваёй думкай ахопліваюць зямлю і космас, і космас душы чалавечай, дзень сённяшні і далёкую-далёкую мінуласць, і пры гэтым глядзяць уперад, і выказваюць трывогу і занепакоенасць лёсам чалавека на зямлі, — такіх паэтаў у кожнай нацыянальнай літаратуры ня так і багата. Вось урывак з вершу 1925-га году «Я жыў...»:

Мільёны год таму назад я жыў...
 Яшчэ зямля, ад сонца адарваўшыся,
 У згоду лёсу астывала,
 Як сьлед на попеле мой вырысы лажыў,
 І зорка ў сэрцы начавала...
 Вугольлі, помню, тлелі каля кучы
 Каменьня вострага.
 Я падшоў да іх.
 У попел ногі палажыў
 І крыкнуў першы раз у вышу гучна:
 – Жыў!
 І рукі грэў,
 І ў першы раз з грудзей памкнуўся сьпеў,
 Мой сьпеў!...

Так пачыналася яго песьня, такім бачыў ён яе выток — там, далёка-далёка. «Мільёны год таму назад», калі яшчэ астывала зямля, але ўжо «зорка ў сэрцы начавала». Неверагодная для ўчарашняга вясковага хлопца маштабнасць думаньня, агромністая інтэлектуальная сіла!

Так пачынаў у дваццатыя гады Аркадзь Моркаўка. Бясспрэчна, сярод сваіх паэтычных равеснікаў той пары (Дубоўка, Пушча, Трус, Жылка, Хадыка — называю найбольш самабытных) ён заняў сваё адметнае месца, увайшоў у першую дзясятку маладых-прызнаных, заслужана хваленых крытыкай.

І што ж сталася далей? Чаму ён на доўгі час выпаў ня толькі з «абоймы», але і наогул з жывога літаратурнага працэсу? Ён жа ня быў рэпрэсаваны, яго не арыштавалі і не саслалі ў ссылку, як таго ж Дубоўку ці Пушчу. Выпадак, сапраўды, унікальны. Аркадзь Моркаўка перастаў пісаць.

Пачаліся 1930-я. Пачаліся масавымі арыштамі вядомых беларускіх пісьменьнікаў і навукоўцаў. Арыштамі і ссылкой у глыб Расеі. Летам трыццатага загрэблі і пацягнулі-павалаклі-павезлі Максіма Гарэцкага, яго брата-акадэміка Гаўрылу Гарэцкага, акадэмікаў Вацлава Ластоўскага, Язэпа Лёсіка, Сьцяпана Некрашэвіча, пісьменьнікаў Уладзімера Дубоўку, Адама Бабарэку, Язэпа Пушчу, Уладзімера Жылку, акцёра і рэжысёра Фларыяна Ждановіча і многіх-многіх іншых. У лістападзе таго ж году зрабіў спробу самагубства Янка Купала. У лютым наступнага, 1931-га году пакончыў з сабой (ці быў застрэлены на кватэры) прэзідэнт Акадэміі навук Усевалад Ігнатоўскі. Такое страшнае-жахлівае пачалося ў Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспубліцы. І Аркадзь Моркаўка зразумеў (не запозна, ня быў наіўны), што яго любай Бацькаўшчыне нішто ня сьвеціць у «непарушным Саюзе свабодных». Настолькі глыбока зразумеў — чаму ня сьвеціць, чаму ніякіх надзеяў на свабоду творчасці няма, што з павагі да сябе і свайго таленту паставіў кропку. У знак пратэсту. Ніякіх сумненняў і ніякіх ілюзіяў наконт Беларускай будучыні ў яго не засталася. Тое, што зрабілі на яго вачах з Беларусью, з элітай нацыі, з найбольш сьвядомай і патрыятычнай часткай народу, — было ня проста вялікай бядой, няшчасьцем, тое было жахлівай трагедыяй, было наўмысным, мэтанакіраваным, сістэматычным зьнішчэньнем самой ідэі Беларусі. Беларускай Беларусі, дзеля якой ён прагнуў жыць і тварыць.

І паэт замоўк. На цэлых дзесяць гадоў. Аж да пачатку Другой сусьветнай вайны. А ў сорок першым зноў узяўся за пяро. І пайшлі вершы. Поўныя смутку і болю,

поўныя трывогі за лёс Бацькаўшчыны. І надзеяў, што фашыстоўская навала пацерпіць паразу, што народ выстаіць і пераможа.

Распнулі цябе на крыжы, Беларусь,
Цьвікамі скалечылі рукі...
Ці ж бачыш ты з крыжа на ўсходзе зару, —
Канец гэтай вечнае мукі?..
.....
Маці, матуля, ніколі
Дзеці Радзіме ня здрадзяць!
Помняць, што маці ў няволі,
Знаюць, што вораг у полі
Кветкі крывавыя садзіць.
.....
Буду сачыць абарваную ніць
Слоў — прысягаю, краіна!
Знаю: яшчэ над табой зазьвініць
Песьня струмком салаўіным.
.....
Кожную ноч недарэчнае сьніцца:
Ветразь у моры, на беразе – хвоі,
Тройчы на дзіды я падаю ніцма,
Тройчы сьцякаю крывёю.
.....
Залілася ты ўся сьлязьмі,
У пакуце сваёй сьвятая.
Дык хоць сэрца маё вазьмі,
Мая матухна залатая!

Гэта ўсё радкі з вершаў, напісаных у акупаваным Менску. Радкі, народжаныя ў сэрцы паэта-патрыёта. Матухна перш за ўсё ў гэтым сэрцы, матухна залатая! Дарэчы, Аркадзь Моркаўка трымаў сувязь з антыфашысцкім падпольлем. Матывы нянавісьці і пагарды да ворага і да тых, хто страціў сваю чалавечую і нацыянальную годнасьць, асабліва выразна гучаць у паэмах «Пачатак вайны» і «Разважаньні пра зоры...», — творах пасьялаенных:

І кроў тваю Госпад тады пракляне, —
За здраду адпомсьціцца мечам.
І жудасна будуць дрыжаць на сьцяне
І ранак, і поўдзень, і вечар.
.....
І горда закняжыць твой родны народ
Ізноў на дзядоўскім пасадзе.
І песьню дзяўчаты сьпяюць пад гарой
Аб вернасьці, помсьце і здрадзе.

Тэма здрады... Здрады Радзіме, народу, сябрам-паплечнікам, сабе самому — сваім ідэалам, прынцыпам, перакананьням. Адвечны матыў-архетып сусьветнай літаратуры. Менавіта гэтай тэме прысьвечана другая з названых паэм «Разважаньні пра зоры...». Яе нельга дастасоўваць толькі да часоў нямецкай акупацыі. Дачка паэта Ларыса Аркадзеўна піша: «У змроку акупацыі мігцела надзеяй слова «вызваленьне». Калі яно прыйшло – вызваленьне – страх стаўся яшчэ больш густым і чорным. Пачаўся злавесны кашмар: абвінавачваньні ў здрадзе. І допыты. Калі дапытвалі бацьку і маці, — ня ведаю — ад мяне гэта хавалі. Ведаю толькі, што аднойчы ў МДБ бацьку паставілі пытаньне: «Калі ты быў за савецкую ўладу, то чаму застаўся жыць?» Хай на гэтае пытаньне паспрабуюць адказаць філосафы, юрысты, кіраўнікі адпаведных органаў, дзе могуць ставіць падобныя пытаньні. Што адказаў бацька — ня ведаю.»

Зноў і зноў перачытваю «Разважаньні пра зоры...» Аркадзя Моркаўкі. У бела-

рускай паэзіі няма нічога падобнага на гэты магутны лірыка-публіцыстычны, з філасофскім заглыбленнем, твор. Колькі ж трэба было пабачыць, спазнаць, перажыць, перадумаць, перапакутаваць у цяжкіх думках-роздумах, каб узняцца да такіх маральна-філасофскіх высноваў, да такіх паэтычна-вобразных абагульненняў. Да такога, дадам, высокага эпасу.

А ногі тануць у рубінах расы.
А вусны пяюць пра адчай.
І маці з адчаю ірве валасы —
Ня можа ад болю крычаць.
.....
О маці! Жыві праклінаючы лёс,
А сыну з магілы ня ўстаць!
І будуць вятры на крывавых палёх
Крывавую кнігу лістаць.

Так, гэта вобразы эпчнага маштабу, эпчнага дыханьня і сілы. Бо — гэта паэма-дума. Дума пра лёс маці і пра лёс сына. Пра тое, што стагоддзямі дзеецца на «крывавых палёх» Беларусі.

Памыляецца, вельмі памыляецца той, хто называе паэта «сыціплай беларускай мorkвачкай». «Morkвачка», выбачайце, такіх радкоў не напіша:

Мая вам пашана, падлюгі і шваль!
Глядзець на вас прыкра і нудзіць!
Нядаўна з вас кожны ману вышываў,
Маною вылазіў у людзі!

Далоні у вас за падмётку крапчэй
Ад шчырых захопленых пляскаў.
Дык рохайце ў твар чалавечы хутчэй, —
Зрабіце сьвінячую ласку!

Дык ліце памыі атручаных слоў
На тое, што варта пашаны.
А людзі убачаць заўзятых аслоў,
Аслоў з залатымі вушамі!

Колькі годнасьці чалавечай у гэтых строфах — і колькі пагарды да «падлюгаў і швалі»! О, ён зусім ня быў «мяккацель», паэт Аркадзь Моркаўка!.. А што быў вельмі сыціплы — гэта праўда. І сыціпла глядзеў на свой паэтычны нарбак, на свае песьні — сам ім ацэнкі не даваў.

Назвы песьням сваім салавей
Не дае, рассыпаючы сказы
Мнагаструнныя вершы мае,
Не даю вам таксама назвы.
.....
Цалкам сэрца гучаньню аддам,
Каб карункамі сталі сказы...
А калі будзе суджана, вам
Дасьць народ беларускі назвы.

О так: калі будзе суджана — назвы маім песьням дасьць народ, мой, беларускі народ, — мне самому пра гэта турбавацца ня трэба.

Працываваньня строфы пра назвы — з верша 1947-га году. У гэтае першае пасьляваеннае дзесяцігоддзе Аркадзь Моркаўка піша шмат, працуе плённа. У друку, праўда, выступае рэдка, — мабыць, па прычыне той жа сыціпласці. У многіх вершах працягваецца і паглыбляецца выдатная прыродная якасьць ягонай паэзіі —

мысльярскі пагляд на стан рэчаў, на час і на чалавека ў часе, інтэлектуальны пачатак у працы над паэтычным словам, над вобразам:

Мо таму нас несмяротным палам
Сонца шчодрое адухавіла,
Каб трывожна ў сэрцы трапятала
Неспакойная жывая сіла.

Мо таму і дзедавы пачуцьці —
Пяць пачуцьцяў сціплых, чалавечых, —
Каб маглі па каменю адчуць вы,
Ці ён годны на падмурак вечны...

Перад намі — малаток і камень...
І калі ў грудзях агонь ня ўтоен —
Камень песьняй неўміручай стане,
Песьня стане зоркай залатою.

Яго клопат, як бачым, быў пра падмурак — пра вечны падмурак чалавечнасці, духоўнасці, праўды і справядлівасці. Пра беларускую нацыянальную ідэю — вечны падмурак Бацькаўшчыны.

Аркадзь Андрэвіч Моркаўка пайшоў з жыцця вясною 1957-га году (24-га красавіка). Якраз тады, калі наступалі вялікія перамены ў нашай найноўшай гісторыі, і самы раз было яму разгарнуць працу на ўсю сілу-моц свайго трывалага духаўздымнага таленту.

2000, *сакавік*.

Самы лірычны ў беларускай паэзіі лірык

Эсэістычныя занатоўкі

У 1946-м годзе, здаецца, па восені, калі я ўжо хадзіў у сёмы клас (пятнаццаць гадоў!), у нашу вясковую хату-чытальню паступіў зборнік «Выбраныя творы» Паўлюка Труса. Першым яго чытачом, па зразумелых прычынах (ужо ж сам надрукаваў вершы ў «Бярозцы»), быў я. І прачытаў я ў зборніку ўступ да паэмы «Дзясяты падмурак». Я чытаў і перачытваў гэты ўступ, як вялікі шчаслівец — ня дыхаючы.

Колькі разоў было мне суджана бачыць, як у зімовую пару, у ціхі маразны дзень, сыплюцца з неба пульхныя, бухматыя сьняжынкі, столькі разоў узьбягаў на памяць гэты казачна-прыгожы цуд, гэты дзівосны паэтычны малюнак, а на сэрца — гэты чысты, сьвяточна-сьвятлісты настрой, гэтая боска-урачыстая музыка, гэты да балючай шчымлівасці дарагі ўспамін пра тое, што нібыта было, з табою, было тваім, было і засталося, і цябе ўжо ад гэтага не адлучыць, бяз гэтага ты ўжо як бы і ня ты.

Падаюць сьняжынкі —
дыяменты росы,
Падаюць бялюткі
за маім акном...
Расчасалі вішні
шоўкавыя косы
І ўранілі долу
сьнегавы вянок.

Помню, помню, помню, калі чытаў гэта ўпершыню і калі проста ня верылася, што звычайнымі, вядомымі табе словамі можна стварыць такі цуд, такі вобраз, такую

мелодыю, што адразу запоўніла ўсю тваю істоту, зачаравала цябе, запаланіла цябе ўсяго даастанку, што будзе прымушаць цябе зноў і зноў прамаўляць уголас, а яшчэ часьцей паўтараць у памяці — каб яшчэ і яшчэ раз перажыць гэта нанова:

Зноў зіма паслала
сьнежныя кілімы,
Зажурыла бельлю
паплавы, лугі,
І прыходзіць радасьць
у красе маўклівай.
Адплываюць хвілі
смутку і тугі...

Мушу сказаць, што ў свае раньнія дзецокоўскія гады побач з лірыкай Паўлюка Труса я мог паставіць толькі лірыку Максіма Багдановіча, — па сіле ўзьдзеяньня на пачуцьці, па чараўнічай здольнасьці захапіць і падпарадкаваць адпаведнаму настрою. Вядома, пазьней я ня мог ня ўбачыць розьніцу ў маштабнасьці і сіле талентаў, само сабой — у іх прыроднай самабытнасьці, непаўторнай адметнасьці аднаго і другога. Псіхалагічна вывераны, вобразна выразны, рэалістычны верш Багдановіча і — лірычна імпрэсіўны, меладычна песенны, паслухмяны перш за ўсё законам музыкі верш Труса.

Ой, пайду ў далячынь за сяло,
Там, дзе жыта шуміць на паўмежку,
Там, дзе ў вішнях сяло расцьвіло,
Завіваюцца кветкамі сьцежкі.
Ветры буйныя песьню вясны
Разьнясуць па зялёнай даліне.
Будзе гай на гары гаманіць,
Будзе плакаць у лузе каліна.

Як ніхто іншы ў нашай паэзіі, Паўлюк Трус ішоў ад песеннага фальклору. І ўзорам паэтычнага майстэрства для яго служыла беларуская народная песьня. “А ў палёх, палёх // Ды былёнэг палёг, // Зацьвілі сады // Цьветам-шэранню...” А яшчэ — калі гаварыць пра паэтычную школу Труса — яго кумірам быў Тарас Шаўчэнка, уплыў на яго паэтыку творчасці Кабзара больш чым відочны.

111

Здаецца, самым любімым і метафарычна значным словам яго паэзіі быў дзеяслоў «шалаьсьцець» (варыянт — «шасьцець»). Дзясяткі, дзясяткі разоў «шалаьсьцець» яно ў радках паэта, не заўсёды дарэчы і ўдала, часам аж назойліва, з відочным пераборам. Але ў «дзясятым падмурку», дзе я яго спаткаў упершыню, гэты дзеяслоў прагучаў для мяне як паэтычнае азэрэньне:

Дні прайшлі, адшалаьсьцелі зоры
на гарачых крыльлях навальніц.
І пульсуе радасьць у прасторах,
залатыя сьвецяцца агні.

Помню, як, уражаны, удумваўся ў гэты яркі метафарычны вобраз. «Зоры ... адшалаьсьцелі? Ды яшчэ «на гарачых крыльлях навальніц»? Удумваўся — і зразу-меў адно: гэта і ёсьць паэзія, сапраўдная, вялікая паэзія...

111

Бадай што ніхто ў беларускай паэзіі 20-х гадоў мінулага стагоддзя не прысьвяціў столькі прачулых лірычных вершаў сваім родным-блізкім, як Паўлюк Трус.

Пасляні-споведзі маці, бацьку, сястры і брату, згадкі-успаміны пра дні дзяцінства ў бацькоўскай хаце, пра сустрэчы і разьвітаньні з роднымі... Да чаго ж пасьноўску і па-брацку цёпла, пяшчотна, ласкава, па-чалавечы хораша, душэўна, кранальна выказвае свае пачуцьці паэт!

Сястрыца любая, сястрыца дарагая,
Пішу сягонья ліст і шлю табе паклон.

Або:

Забялелі на ставах сьнягі.
Пахіліся ў шэрані клёны.
Любы брат!
Любы мой. Дарагі...
Я цябе ўспамінаю штодзённа...

Можа, я памыляюся (дай Божа, калі так), але вось гэты матыў брацкай крэўнасьці, блізкасьці, любові – такі прыродна беларускі матыў! — за апошнія дзесяцігоддзі як бы аслабеў і прыціх у нашай паэзіі, і ня так часта сустракаецца. І аб гэтым можна моцна пашкадаваць: значыць, слабее адна з самых каштоўных гуманістычных традыцыяў народу, калі яна перастае быць зьмястоўнай маральна-філасофскай адметнасьцю нацыянальнай паэзіі.

Татуля... Любы мой...
Даўно цябе чакаю,
хоць на адзін дзянёк
прыедзь ты да мяне!..
Цябе я раненька
на станцыі спаткаю,
як будуць спаць яшчэ
гаі ў глыбокім сьне.

Перад намі той выпадак, калі для верша не шукаюцца, не падбіраюцца прыгожыя «паэтычныя» словы, — калі паэзія становіцца сама праўда пачуцьця, шчырасьць душы, голас любасьці, удзячнасьці, дабрыні, сыноўскага клопату пра бацьку. Гэта той нелітаратурны, не апрацаваны «эстэтычнай» рукою рэалізм, які ёсьць мастацкай існасьцю самародных, спантаных, не загатоўленых загадзя народных песень і галашэньняў.

Вяршыняй лірыкі Труса гэтага цыклу – верш «Не засьпі, пабудзі мяне рана...». Такога прачула-пяшчотнага верша я ў нашай паэзіі не сустракаў, ды такога беларускага ў гэтай сваёй невымернай пяшчоце.

Не засьпі,
пабудзі мяне рана,
о! ... мая
дарагая матуля!
Дзе дарогі
бягуць за курганам,
пойдем зелье
зьбіраць мы на Яна...
Толькі ты
пабудзі мяне рана,
о!.. мая
дарагая матуля!

Пабудзі,
як будзіла ў маленстве,
калі крылася
поле туманам...

Тут зраблю невялікае адхіленне ў «тэорыю». У літаратуразнаўстве ёсць разьдзел, які займаецца тыпалагічна-параўнальным вывучэннем літаратур розных народаў. Адночы я быў бясконца здзіўлены, калі ў творчай спадчыне балгарскага паэта Хрыста Ясенава (1889 – 1925) напаткаў верш «Пабудзі мяне раненька-рана, матуля». Вось першая і трэцяя строфы гэтага верша:

Пабудзі мяне раненька-рана, матуля,
калі сьвежасьцю вее прастор:
я хачу паглядзець, як засьвеціцца сонца
над лясістымі грэбнямі гор.

І сябрамі, і Богам забыты, самотны,
нібы човен на люстры вады, —
я хачу паглядзець на пагорачак родны,
дзе навекі паснулі дзяды.

Амаль поўнае тэкстуальнае супадзеньне першых радкоў! Ды і пабуджальны творчы матыў, і танальнасьць вершаў, і галоўныя вобразы-архетыпы (курган — родны пагорак, узыход сонца) — вельмі пераклікаюцца. Аб тым, што П. Трус быў знаёмы з творчасцю Хр. Ясенава, і гаворкі быць ня можа. Значыць, бывае ж такое пад высокім і неабсяжным небам паэзіі. Ці не таму і лічацца паэты розных краінаў і народаў пабрацімамі, што іх родніць галоўнае: вобраз Маці — найпершы, найлюбы, найдарагі, найсьвяты над усімі вобраз.

111

У часопісе «Узвышша» за 1929 год (№7, с.93) я прачытаў калісьці (працаваў тады над дысэртацыяй) вельмі цікавую заўвагу аб мове паэзіі Паўлюка Труса. Заўвага належала зусім маладому крытыку, студэнту Белпедтэхнікуму Антону Адамовічу (у будучым — знакамітаму літаратуразнаўцу на дыяспары). У грунтоўным манаграфічным артыкуле «Паўлюк Трус» (паэт яго ўжо не прачытае, у канцы жніўня таго году па недагляду ўрачоў ён памёр ад тыфу) Адамовіч зазначае: «Гэта была наогул жывая вясковая мова, зразумелая і даходная да кожнага сяляніна. Яе Паўлюк прынёс з вёскі чыстай, амаль незачэпленай уплывамі іншых моўных культур. Гэтых упываў, якія так псавалі бадай-што ўсіх старэйшых Паўлюковых таварышаў па пяру, блізка зусім ня ведаў Паўлюк Трус (...). Вясковая беларуская мова моцна трымалася ў яго на грунце вясковага ж, сялянскага кругагляду, таксама блізу незачэпленнага ўпывамі гарадскога жыцьця і культуры.» Сапраўды, мова паэзіі Паўлюка Труса — крышталёна чыстая беларуская мова ва ўсім, — і лексічна, і сінтаксічна, і фразеалагічна, і акцэнталагічна... Поўная натуральнасьць жывой народнай мовы, у тым ліку і фальклорна-песеннай. Думаю, што менавіта гэтаю натуральнасьцю беларускай мовы і зачаравала мяне ў мае школьныя і педвучылішчныя гады паэзія Паўлюка Труса. У яго мове паўставала тая Беларусь — вясковая, традыцыйная, неспахабленая, сапраўдная — якую я ведаў і любіў.

111

Колькі дзён таму нашая былая студэнтка мілая Ганна Вячаславаўна Запартыка ўручыла мне том паэзіі і прозы Паўлюка Труса, выдадзены ў «Беларускім кнігазборы». Яна ўзяла на сябе ўсю работу па падрыхтоўцы кнігі да выданьня і справілася з ёю бліскуча. І ўкладаньне, і грунтоўная прадмова, і каментар, і ілюстрацыі, — усё яе, і ўсё зроблена ў вышэйшай меры прафесійна, з такой пашанай і любоўю да асобы і творчасці паэта, што нешараговаму чытачу (гэта я так пра сябе нясыціпла думаю) самы раз расчуліцца ад замілаваньня. Натуральна, што свой

падарунак Ганна Вячаславаўна паднесла з подпісам — Ніне Іванаўне і мне. (Забягаючы наперад скажу: у кнізе ўпершыню лірыка Труса пададзена так, як яна таго заслугоўвае — ачышчана ад агітак і іншых выпадковых вырабаў на патрэбу дня. Пададзена так, што відзён магутны лірычны талент, з якім — па сіле лірызму, па напеўнасці, па роднасці да беларускай народнай песні — ніхто ў даваеннай беларускай паэзіі параўнацца ня можа).

У той жа вечар я накінуўся на новае выданьне Труса з колішнім маладым запалам. Дзіва што! — кумір юнацтва, маіх школьных і студэнцкіх гадоў. Усё тут мне знаёмае-знаёмае, усё дарагое-блізкае, многае ведаю яшчэ з тых часоў на памяць. У тым ліку і паэму «Астрожнік», адзін з самых дарагіх маёй духоўнай істоты твораў паэта. «За высокай панурай сьцяною, дзе зьвінелі няволі замкі...» — так пачыецца паэма. «Ён памёр... Расстралялі Якіма... Цёмны бор зашумеў галасьней...» — так заканчваецца. Зараз прачытаю яе не па памяці, а і вачыма, ды нават і ўголас. Але ... дзе ж яна, гэта паэма? Не знаходжу. «Астрожніка» ў томе няма! Як жа так? Што за недагляд? І па чыёй віне? У такім ґрунтоўным выданні — і няма знакамітай паэмы? Тэлефаную ўкладальніцы: «Ганна Вячаславаўна, як гэта разумець?» — «Выкінулі ў выдавецтве, — пачуў у адказ сумны ўздых. — Я ўключыла паэму. Ну што вы! Каб я забылася на такі твор». Званю кіраўніку «Беларускага кнігазбору» сябру Кастусю Цьвірку. «Ведаеш, мы тут рашылі, што гэта праслаўленьне камсамолу сёньня ўжо будзе недарэчы. Ня варта сёньня культываваць ідэю КІМ», — патлумачыў мне К.Цьвірка. «Якая памылка, дарагі Кастусь! Якая памылка! Як аднабока вы паглядзелі на паэму. Ды не пра ўслаўленьне камсамолу думаў аўтар «Астрожніка». Ён напісаў трагічную рэч пра сьмерць беларускага юнака, які падняўся на барацьбу з захопнікамі, пайшоў супроць чужаземных акупантаў Беларусі. Я ведаю пажылых жанчын, якія плакалі, чытаючы гэту паэму, — так кранаў іх незвычайнай шчырасцю аповед паэта пра перадсьмяротныя пакуты сьветлага, слаўнага беларускага хлопца.»

Кончыўшы размову, зьняў з паліцы старое выданьне Труса і разгарнуў там, дзе «Астрожнік».

Заўтра рана за горадам, мусіць,
Мяне куля сястрыцаю стрэне...
Не сумуйце ж, лясы Беларусі,
Што мяне ашлюбуе расстрэл.

.....
Прывялі... Была раніца ў полі...
Далакопы пакінулі дол...
Толькі ціха шумелі таполі,
Шаласьцелі асеньнай жудой.

Ой, ня ведае голуб-татуля,
Ой, ня ведае брат мой Карней,
Што сягоньня да сонца прытуліць,
Жвір халодны прытуліць мяне.

Дык няхай Беларусі паўстанца
Раз апошні цалуе зара.

«Паўстанца Беларусі» расстралялі акупанты, дарагія сябры-выдаўцы, палымянага сына Беларусі расстралялі. Усе яго думы-думачкі перад сьмерцю — пра Беларусь, пра яе гаротны, трагічны лёс.

Ой, ня раз Беларусі абшары
Упіваліся горкай расой...

Як жа можна ўчапіцца за адно слова «КІМ» і ня ўбачыць у паэме галоўнага?

Да чаго ж лёгка, безаглядна, бяздумна мы імкнемся абясцэніць і адкінуць тое, чым абавязаны даражыць і ганарыцца як нацыянальным мастацкім скарбам! Хіба пададзена вышэй сцэна расстрэлу ня ўражвае сілай паэтычнай выразнасці, пачуццём болю, спачування, нарэшце — пачуццём веры ў будучыню Беларусі?..

У сакавіку 1953 году мая будучая жонка Ніна Іванаўна атрымала ў падарунак ад сяброўкі-аднакурсніцы Клары Шчарбаковай «Выбраныя творы» Паўлюка Труса. Кніга складзеная далёка ня лепшым чынам: побач з класічнымі, выдатнымі вершамі і паэмамі паэта ўкладальнік ня мала змясціў і вершаванага шалупінья, нахшталт антырэлігійных сатырычных прыпевак, шатлікіх прысвятчэньняў Леніну, Першамаю і іншага газетнага шырпатрэбу. Ну, зробім скідку на час: кніга была падпісаная ў друк 5 студзеня 1953-га — яшчэ быў жывы Сталін і ўся краіна трымцела ад страху няведання, што ён, вялікі з вялікіх, прыдумае і зробіць заўтра, і таму быць ідэйна вытрыманым імкнуўся кожны выдавец (укладальнік, рэдактар). Але справа ня ў гэтым. Тая, што падарыла кнігу, на форзацы запісала дзеве апошнія строфы з верша Труса «Сьцежкі». Я падам адну з іх тут, — яна паказальная для разуменьня нашага пакаленьня маладой інтэлігенцыі, для разуменьня нашых настрояў і духоўных памкненняў, нашых адносінаў да жыцця, да Бацькаўшчыны.

Мы разьвітаемся,
і я сваёю сьцежкай
пайду у сьвет...
і ў золкасьці завей
ня будзе распачы...
Мяне адно сучешыць,
што будзе радасьць скрозь
цвясці і пунсавець...

Вось тая паэзія, якая памагала нам, тагачаснай беларускай моладзі, падымацца і дарацца да Беларусі, і ў першую чаргу — нашаму пакаленьню паэтаў. Вядома, перадусім былі Багушэвіч, Купала, Колас, Багдановіч... Але — і Паўлюк Трус. Абавязкова — і Паўлюк Трус!..

Калі б я тады дарыў Ніне Іванаўне гэны том, я, напэўна, вынес бы на тытульны ліст (ці на форзац) іншае, а менавіта:

Пішу... Гадзіннік
адзінока
Прабіў дванаццаць
на сьцяне.
О, як шкада,
што мы далёка:
Я — ад цябе,
ты — ад мяне.

Неймаверна падабаліся мне ў студэнцтве гэтыя пранікнёныя, шчырыя, сьвятлістыя радкі.

2001. 2004.

(Заканчэньне ў наступным нумары)